

Deczki Sarolta

Elfelejtett emberek

A társadalom peremén meghúzódó tömegek élete sokáig nem érdekelte sem a kutatókat, sem az írókat. Hiszen a hétköznapi, s többnyire szegény emberek nem vittek véghez jeles tetteket, nem hoztak létre nagy műveket, „csak” éltek, dolgoztak, és meghaltak. A huszadik századi társadalomtudomány és egy furcsa, keverék műfaj: a szociográfia kezdett el érdeklődni a hétköznapiok történelmére és a hétköznapi emberek élete iránt, akik általában ki vannak szolgáltatva az aktuális hatalom jóindulatának vagy rosszabb esetben jogsértő intézkedéseinek. Pénz, befolyás és érdekérvényesítő képesség hiányában írott malaszt marad a kodifikált jog, hiszen amikor a dolgoknak tétjük van, akkor úgyszólván a farkastörvény érvényesül. Ismert körülmények miatt Magyarországon konzerválódtak ezek a viszonyok, vagyis a huszadik-huszonegyedik századra sem szűnt meg széles társadalmi rétegek kiszolgáltatottsága és részleges vagy teljes jogfosztottsága.

A jogoktól és az életlehetőségektől való megfosztás ugyanakkor együtt jár a reprezentációtól való megfosztással is. Aki nem tudja érvényesíteni az érdekeit, az nem kerül be a nyilvánosság terébe, az nem kap hangot. Sőt, mint minden érdekességet nélkülöző tömeg, kihullik az emlékezetből is, hiszen soha nem is irányult rá olyan figyelem, mely tanulmányozásra vagy legalább megőrzésre méltónak találta volna ennek a rétegnek az életét. A hivatalos emlékezet hagyományosan a hegeli értelemben vett világtörténelmi személyiségeket őrzi meg, a kiválónak tartott férfiak – és ritkábban nők – tetteit, és csak a legritkább esetben foglalkozott a köznéppel, a plebszel. A reményvesztett szegénységben élők százezreinek nem csak megfelelő politikai képviselőjük nem volt, hanem hangjuk, sőt, emlékezetük sem. Hatalmi kérdés ez, amit az is illusztrál, hogy a szociográfiai irodalom első képviselőit - akik diagnózist adtak a plebs életéről, és megpróbálták azt megőrizni az emlékezet számára - rendszeresen perbe fogták. A szociográfiai irodalom megjelenése óta számos radikális politikai fordulatot, ideológiai-társadalmi berendezkedést megért, ám abban a tekintetben is folytonosság tapasztalható, hogy jó szívvel egyik sem fogadta az általa nyújtott társadalomkritikát.

Féja és Illyés

Féja Géza például *Viharsarok* című művéért „osztály elleni izgatás büntette és a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség” miatt fogták perbe.

Tanulságos a per anyaga, melyben az elnök álláspontja szerint a magyar középosztály igenis, tisztában volt felelősségével, és teljesítette kötelességét a rosszabb sorúak iránt, valamint a tények tendenciózus elferdítéseként olvasta az író látéletét a magyar szegényparaszti társadalomról – vagyis a hivatalosságok alapvető álláspontja a könyvben feltárt anomáliákkal szemben a tagadás. Féja védőügyvédje Illyéstől a *Puszták népét* idézte a bíróságon, aki azt írta, hogy az általa leírt pusztai cselédekről már Kossuth is megfeledkezett. „Általában róluk mindenkor, mindenki megfeledkezett, ez már szokás volt. Nemcsak a mindenkori honatyák, a tudósok is kihagyták őket. Múltjukról így természetesen még kevesebb a »hiteles« adat, mint a jelenükről.”¹ Illyés azt is írja az idézett könyvben, hogy ezt az embercsoportot nehezebb tanulmányozni, mint egy közép-afrikai törzset, hiszen nehezen megközelíthető helyeken élnek, kint a pusztában.

Szimptomatikusak bevezető szavai is: „A puszták népét, homályos, finnyás ösztönből vagy szégyenkezésből, sokáig nem is tekintettem a magyar nemzethez tartozónak. Gyermekkoromban sehogy sem tudtam azonosítani azzal a hősie, harcias, dicső néppel, amilyenek a magyart ott a pusztai iskolában tanultam. A magyar nemzetet valami távoli, boldog népnek képzeltem, s szerettem volna közte élni; szomorú környezetemből úgy sóvárogtam utána, akár a mesék hősei után. Minden nemzetnek ragyogó eszménye van saját magáról, s én ezt az eszményt tartottam valónak, ezt hajszoltam, s egyre több eleven magyart kellett megtagadnom.” A ragyogó eszmények árnyékában láthatatlanná válik a plebs, föl sem merül, hogy helye lenne a közös emlékezetben, nincs hangja, nincs képe, nem létezik; afféle történelem és emlékezet nélküli népcsoportot alkot azon a társadalmon belül, melynek a legalsóbb, legkiszolgáltatottabb rétege, s melynek csendes, láthatatlan munkája nélkül az egész felépítmény összeomlana. Az identitáskonstrukciókban helyet cserélt a valóság és a fikció, és az emlékezet praxisa a „hősie, dicső nép” vágyképéhez igazodott. Ebbe a képbe a parasztramantika még csak-csak belefért, mely Szabó Dezső nyomán a magyar parasztban valamilyen romlatlan őserőt látott, de a földkunyhóban sokadmagával lakó pusztai cseléd már nem.

Hasonló döbrent ráismerésben volt része Babitsnak is a *Puszták népe* olvastán: „mintha valami izgalmas útleírást olvasnék egy ismeretlen földrészről és lakóiról. Mintha felfedezőutat tennék, amely annál inkább tele van számomra szenzációkkal és izgalmaival, mert ez az ismeretlen földrész véletlenül a saját szülőföldem. [...] ami ebben a felfedezésben a legmegrendítőbb és legmeglepőbb, az hogy a puszták népe *cseléd*. [...] Sőt, majdnem

¹ Illyés Gyula 2004: 295. p.

rabszolga. [...] Illyés cselekedete az, hogy bevilágít ebbe a rettenetes mozdulatlanságba, mint aki reflektorfényt vet a tengerfenék titkai közé.[...] Mit jelent az, hogy Magyarország népességének egyharmada cseléd? Illyés megmutatja, mit jelent. Halálos valamit jelent: úgy érezzük magunkat, mintha valami idegen, egzotikus és primitív néptörzs életét pillantottuk volna meg...”²

Diagnózis a társadalomról

A magyar szociográfiai irodalom első képviselői tehát arra próbálták ráirányítani a figyelmet, hogy van a magyar társadalomnak egy olyan rétege, mely csaknem láthatatlan a hivatalos Magyarország számára. Vagyis amelynek nincs politikai képviselete, nem látszik a nyilvánosságban, senki sem tolmácsolja a panaszait, nem része a közös történelmi emlékezetnek, ha vannak is jogai, nem tudja érvényesíteni azokat, ennek következtében pedig szabadságról is nehezen beszélhetünk vele kapcsolatban. S a szociográfiai irodalom képviselői éppen azt tekintették hivatásuknak, hogy a nyilvánosság elé vigyék a plebs ügyeit, hangot adjanak neki, diagnózist állítsanak fel ennek a rétegnek az állapotáról. Ez a diagnózis azonban nem csupán a szűkebb értelemben vett plebs kórtünete, hanem az egész társadalomé is: azé, hogy mit és kit tart fontosnak, és érdemesnek arra, hogy megőrizze az emlékezetben, és mit és kit nem, valamint azé is, hogy mennyire ép az adott társadalom realitásérzéke és önismerete, vagyis mennyire hajlamos a valósággal szemben a fikciót előnyben részesíteni.

A szociográfiai irodalom kezdetei táján, a két világháború között a társadalom alsóbb rétegeinek szisztematikus leírása osztály elleni izgatásnak, a nemzet megbecsülése iránti vétségnek számított, mely veszélyt jelentett a fennálló hatalmi struktúra számára, és kétségbe vonta annak ideáljait, meghazudtolta saját magáról alkotott képét. Egy ettől ideológiájában (ám nem feltétlenül hatalomgyakorlásának módjában) gyökeresen eltérő társadalmi berendezkedés, a Kádár-rendszer, hasonló veszélyt látott azokban az elkötelezett értelmiségiekben, akik továbbra is csak arra voltak kíváncsiak, hogyan él a plebs. Akik megmutatták, hogy a szocialista embertípus és a szocialista erkölcsök homlokzata mögött milyenek is azok a hús-vér emberek, akik a hivatalos ideológia szerint a rendszer kedvezményezettjei. Ezt kiválóan illusztrálja Tar Sándor *A 6714-es személy* című novellájának egy részlete, melyben a narrátor vélhetően a kalauzt idézi, aki szerint a vonaton „az utasok nyolcvan százaléka részeg, és olyan zsúfolt, hogy maga még olyat nem látott... Hogy a munkásvonatnak kellene a legtisztábbnak és a legkényelmesebbnek lenni, azt én is aláírom, meg hogy szocializmus van, de ne kapjon a fejéhez majd, ha mást tapasztal, mint

² Babits Mihály 1978: 333-335. pp.

amit a kisdobos-eligazításon hallott”³. Tar Sándornak voltaképpen az egész életműve abból áll, hogy leírja ezt a másfajta tapasztalatot, akkor is, amikor a kisdobos-eligazításokat már az új rendszer szerencselovagjai celebrálták.

Tar első kísérlete a szociográfiával és egyáltalán az írással a *Tájékoztató* című írás volt. Ennek a történetét jól ismerjük, hiszen ezzel a munkájával nyerte meg a *Mozgó Világ* szociográfiai pályázatát 1976-ban, és ezzel indult el ez írói pályán is. Csakhogy a szöveget éppen azért nem lehetett közölni, amiért a szerkesztőség lelkesedett érte: túlságosan szókimondó volt, kritikus az egész, az NDK-val kölcsönösen bonyolított vendégmunkás-programmal szemben. Ahogyan később visszaemlékezett erre: „az akkori főszerkesztő elárulta, hogy ez az anyag így nem megy le, próbáljam meg átírni egy kissé, néhány konkrét példával is illusztrálta, hogy például ne írjam azt, hogy a kiérkező magyar fiatalokat úgy terelték a buszok, teherautók felé, mint annak idején a zsidókat, Auschwitzban. Boldogan mosolyogtam persze, de eszem ágában sem volt. Ehhez hamarosan erősítést kaptam az akkori rovatvezetőtől, Berkovitsától, aki mindjárt utána azzal lopta be a szívembe magát, hogy azzal győzködött: ne hogy átírjam, ez így valódi...”⁴ Tarnak valóban esze ágában sem állt átírni a nyertes pályaművet, így aztán a legális utat megkerülve a *Profil* című, két kötetes szamizdatban jelent meg később, melyet Kenedi János állított össze.

Vitatható persze, hogy amit Tar Sándor művelt, az valóban szociográfia. Ő maga több nyilatkozatában szociográfusként utalt saját magára. Nem gondolom, hogy feltétlenül hitelt lehet adni az írói öndefinícióknak, Tar Sándor esetében azonban mindenképpen érdemes komolyan venni, mindamellett azonban elsősorban mégis író volt. Érdemes megfontolás tárgyává tenni továbbá azt is, hogy az a prózaforma, melyben Tar magára talált, a novella volt. Ha a szociográfia felől nézzük, nem egyértelmű ez a választás, hiszen a szociográfiai irodalom klasszikus darabjai könyvnyi terjedelemben dolgozzák fel egy-egy vidék, község életkörülményeit⁵. Ennél rövidebb terjedelemben többnyire tudósításokat, mélyinterjúkat, dokumentumokat, stb. olvashatunk.

Feszültségek csendes forradalma

A novella nem tudományos módszer, hanem irodalmi műfaj. Olyan műfaj azonban, mely Tar kezeiben kiválóan alkalmasnak bizonyult a szociográfiai anyag irodalmi megformálására. Rövid, csattanós történetek, életképek ezek az írások, melyek sorsokat, élethelyzeteket, környezeteket, életmódokat sűrítenek pár oldalba. Nem a sorsfordító

³ Tar Sándor 1981: 19. p.

⁴ Gulyás Gábor 1995: 68-69. pp.

⁵ Tar is tett rá kísérletet, hogy Berkovits György biztatására „rendes” szociográfiát írjon: elkezdte feldolgozni Leninváros történetét és a város lakosainak életét, életkörülményeit.

eseményektől, a bonyolult cselekményszövegetől drámaiak, hanem éppen azért, mert nem történik semmi: a cselekvések látszatcselekvések, nem elegendőek ahhoz, hogy bárkinek az élete jobbra forduljon tőlük. Azt is mondhatjuk, hogy egy állóképbe merevedett világról van szó, melyből szinte lehetetlen kitörni. A novellák többnyire az ezen kulisszák között vergődő sorsokat mutatják be. Tar belülről ismeri azt a miliőt, amiről ír, mégis a szociográfus szenvtelenségével ábrázolja, mindenféle nosztalgia, szeretetteli hang nélkül. Afféle tömör helyzetjelentések ezek a novellák, minden mellébeszélés, kommentár, érzelmösség nélkül - ahol ennek mégis jelei vannak, az nagyon sokat ront az írás színvonalán. S formailag is igazodik a szociográfia módszereihez: több novella egyes szám első személyben, mintegy mélyinterjút imitálva beszél el élettörténetet; egy másik csoport tudósításszerűen számol be társadalmi jelenségekről; s vannak továbbá a klasszikus, egyes szám harmadik személyű elbeszélések.

Egy vele készült interjúban a következőket olvashatjuk: „Általában a munkások és a parasztok között végbemenő társadalmi folyamatok, különösen az átrétegződés, a munkás-munkahely viszonyban kialakuló helyzetek, az egyén által a munkás-, illetve paraszt-szerep vállalásából vagy nem vállalásából adódó konfliktusok, feszültségek csendes forradalma; a felkészületlenül az életbe dobott, a lehetőségekkel élni nem tudó, azokat újratermelni nem képes emberek sokasodó seregének élete érdekel, mert ezt ismerem, ennek részese vagyok.”⁶ S mintegy Babitscsal egybehangzóan állítja, hogy az emberek többsége számára a szociográfia afféle egzotikus útleírás, melyet szent borzadállyal olvasnak. S borzadályra okot adó jelenségekkel bőven találkozhatunk novelláiban.

Tar tüpontos diagnózist nyújt a plebsről, s vele együtt kora társadalmáról. Egyetlen témája a késő Kádár-kori és a rendszerváltás utáni magyar szegények világa. Városi és falusi szegényeké, egészségeseké és betegeké, munkásoké és munkanélkülieké: sok-sok, különböző élethelyzetben levő, különböző korú, rendű és rangú emberé, akikben az a közös, hogy az életük kisiklott valahogy. Vagy már eleve sem került sínre – így vagy úgy, de a társadalom peremén vegetálnak. A peremen élni pedig azt jelenti, hogy szegénynek és kiközösítettnek lenni. Tar azonban otthonosan érzi magát ebben a közegben, sőt, csakis ebben, ahogyan ezt néhány interjúban maga is megerősítette. A szép eszmék és a társadalmi valóság közötti diszkrepancia Tar Sándor szövegeiben is újra meg újra felbukkan. A legnyomatékosabban talán *A te országod* című novella- és kötetecím utal erre.

⁶ http://www.tarsandor.hu/pdf/tar_sandor_11.pdf

A „te országod” fordulat a Miatyánkban szerepel, vagyis egy szakrális szöveg milliók által ismert és évezredek óta mormolt szókapcsolata. Az ország természetesen Isten országát jelenti, ahol a gonoszok megbűnhődnek, a jók üdvözülnek, és helyre áll az isteni igazságosság szent rendje. Mint minden utópiának, ennek is vannak tér- és időbeli meghatározottságai egyaránt, vagyis az „ország” mint toposz a szakadatlan jövőbeliség kronoszával rendelkezik, az eljövétel reményével. A Tar-novella éppen ezt a jövőbeliséget teszi zárójelbe, és a jobb világra való várakozás helyett a jelenlegi világ állapotait mutatja fel. A megszólítás azonban marad egyes szám második személyű, vagyis Isten a címzett. A transzcendenciát idéző formula és a profán magyar mindennapok leírása között jelentésteli feszültség keletkezik, melynek következtében a szöveget akár vádiratként is olvashatjuk; a narrátor mintegy leleplezi a mérhetetlen távolságban levő Isten előtt, hogy milyen is valójában az ő országa. A címbe benne rejlik a rámutatás és szembesítés performatív gesztusa.

Az az ország ugyanis, ahol a novella játszódik, nem más, mint Magyarország. Szereplői pedig nem valamilyen legendás „hősies, harcias, dicsó” kaszt tagjaiból kerülnek ki, hanem a dolgozó magyar nép közül. Vagyis dolgoznak, amíg dolgozhatnak: a novella szüzséje ugyanis éppen az, hogyan megy tönkre a rendszerváltás után egy sokakat foglalkoztató vállalat. A dolgozók munkásszálláson laktak, a család messze, egyetlen örömük az alkohol. Mindenki minden lehető alkalommal iszik, emberi kapcsolataik csökevényesek, sokan el is váltak, vagy éppen alkalmi kapcsolatokba bonyolódnak. Hamarosan azonban felmondanak mindenkinek. Az egyik szereplő öngyilkos lesz, a másik hazamegy a családjához, ám hamarosan kiderül, hogy ott már nincs helye.

A már említett novella, *A 6714-es személy* pedig testközelből mutatja be a dicsőséges munkásosztály utazását a Nyugati pályaudvarról valahová keletre. A fentebb már idézett mondat a kisdobos-eligazításról tökéletesen összefoglalja szinte az egész korszak hazugságrendszerét; azt, hogy a mindennapi tapasztalat gyökeresen eltér attól, amit a munkások és parasztok államának ideológiája harsog. A narrátor mintha kézikamerával filmezné a vonat utasait, akik isznak, verekednek, közben verekedés tör ki, rendőrök jönnek, a WC-ben kártyáznak, egy kövér nő ötszáz forintossal illegit a kezét, valaki mindig kizuhan a lépcsőről a peronra. Az elviselhetetlen zsúfoltságban mindenki úgy tesz, mintha mindenkit ismerne, az egymás közti viszonylatokat még idegenek között is a durva és indiszkrét közvetlenség jellemzi. A novella nem azzal ér véget, hogy a vonat megérkezett volna a végállomásra, és a munkások hazakerülnek a családjukhoz, hanem egyszer csak befejeződik valahol útközben. Ez azonban inkább azt a gyanút kelti, hogy ez a vonat soha nem érkezik meg, erről nem lehet leszállni.

Tar éppúgy, mint a szociográfiai irodalom képviselői, fittyet hányt a korban éppen divatos és aktuális poétikai irányzatokra, és szenvedélyesen az érdekelte, amit saját maga megtapasztalt, vagyis a valóság, még hozzá az emlékezeten és a nyilvánosságon egyaránt kívül rekedt társadalmi rétegek életvalósága. Ahol valóban érvényét veszti az, amit az ember a kisdobos-eligazításon hallhatott, de a dicső, hősi népről szóló illúziók is. Ez inkább a rettenetes, mozdulatlan tengerfenék.

Felhasznált irodalom

Babits Mihály 1978: *Illyés Gyula versben és prózában*. In: *Babits Mihály művei: Esszék, tanulmányok II*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Gulyás Gábor 1995: Minden megtörténik. A Határ kávéházban: Tar Sándor (Gulyás Gábor beszélgetése Tar Sándorral). *Határ*, 1995/3.

Illyés Gyula 2004: *Puszták népe*. Idézi: Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

Tar Sándor 1981: *A 6714-es személy*. In: Uő.: *A 6714-es személy*. Budapest, Magvető.